

**FN:s konvention om rättigheter för
personer med funktionsnedsättning**

Allmän kommentar nr 1 (2014) av kommittén för rättigheter för personer med funktionsnedsättning

Artikel 12: Likhet inför lagen

Ansvarsfrihetsklausul:

Detta är en inofficiell och icke-granskad finlandssvensk översättning på uppdrag av Människorättscentret. Den engelska originalpublikationen "General comment No. 1 (2014) - Article 12: Equal recognition before the law" finns på:

<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/GC.aspx>

Förenta Nationerna (FN)

Kommitté för rättigheter för personer med funktionsnedsättning

CRPD/C/GC/1

Elfte sessionen

31 mars-11 april 2014

Titel: Allmän kommentar nr 1 (2014) av kommittén för rättigheter för personer med funktionsnedsättning

ISBN: 978-952-7117-28-6

Layout: Joonas Tupala

FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning

Allmän kommentar nr 1 (2014) av kommittén för rättigheter för personer med funktionsnedsättning

Artikel 12: Likhet inför lagen

Innehåll

Inledning	5
Normativt innehåll	9
Konventionsstaternas åtaganden	17
Förhållande till andra bestämmelser i konventionen	21
Genomförande på nationell nivå	32

Inledning

1. Likhet inför lagen är en grundläggande allmän princip i skyddet av mänskliga rättigheter, som också är oumbärlig för utövandet av andra mänskliga rättigheter. Den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna och den internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter garanterar särskilt rätten till likhet inför lagen. Artikel 12 i konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning beskriver denna medborgerliga rättighet ytterligare och fokuserar på de områden där personer med funktionsnedsättning traditionellt har nekats rätten till likhet inför lagen. Artikel 12 anger däremot inte ytterligare rättigheter för personer med funktionsnedsättning utan beskriver de specifika faktorer som konventionsstaterna ska beakta för att säkerställa rätten till likhet inför lagen för personer med funktionsnedsättning, på samma villkor som andra.
2. Eftersom artikeln är av stor betydelse upprättade kommittén interaktiva dialoger för diskussioner om rättskapacitet. I diskussionen deltog experter, konventionsstater, organisationer som företräder personer med funktionsnedsättning, icke-statliga organisationer, konventions övervakningsorgan, nationella institutioner för mänskliga rättigheter och FN-organ. Utifrån detta väldigt nyttiga utbyte av synpunkter fann kommittén att

det är absolut nödvändigt att ge vidare vägledning i en allmän kommentar.

- 3.** Utifrån de inledande rapporter från olika konventionsstater som kommittén hittills har granskat, konstaterar den att det råder en allmän missuppfattning om den exakta omfattningen av konventionsstaternas åtaganden i artikel 12 av konventionen. Faktum är, att det har funnits ett allmänt misslyckande att förstå att den människorättsbaserade modellen för funktionshinder innebär ett paradigmskifte från ställföreträdande beslutsfattande till beslutsfattande med stöd. Syftet med denna allmänna kommentar är att utreda de allmänna åtaganden som härrör från de olika delarna i artikel 12.
- 4.** Denna allmänna kommentar återger en tolkning av artikel 12 som är baserad på konventionens allmänna principer, såsom de anges i artikel 3, nämligen: respekt för inneboende värde, individuellt självbestämmande - inklusive friheten att göra egna val - samt enskilda personers oberoende; icke-diskriminering; fullständigt och faktiskt deltagande och inkludering i samhället; respekt för olikheter och acceptering av personer med funktionsnedsättning som en del av den mänskliga mångfalden och mänskligheter; lika möjligheter; tillgänglighet; jämställdhet mellan kvinnor och män; respekt för den fortlöpande utvecklingen av förmågorna hos barn med funktionsnedsättning och respekt för deras rätt att bevara sin identitet.
- 5.** Den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna, den internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter och konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning anger att rätten till likhet införlagen "gäller överallt." Med andra ord finns det inte några omständigheter i det internationella regelverket för mänskliga

rättigheter som tillåter att en person kan berövas rätten att erkännas som en person i lagens mening. Det finns inte heller omständigheter under vilka denna rätt kan inskränkas. Detta underbyggs även i artikel 4.2 i den internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter, vilken inte tillåter några inskränkningar i denna rätt, inte ens vid ett allmänt nödläge. Något motsvarande förbud mot inskränkning av rätten till likhet inför lagen anges inte i konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning. Men ett sådant skydd innefattas i bestämmelsen i den internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter. Denna bestämmelse gäller framför konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning, eftersom artikel 4.4 i den senare fastställer att dess bestämmelser inte får inskränka på annan internationell rätt.

6. Rätten till likhet inför lagen återges även i andra grundläggande internationella och regionala konventioner om mänskliga rättigheter. Artikel 15 i konventionen om avskaffande av all slags diskriminering av kvinnor garanterar kvinnors likhet inför lagen och kräver att kvinnor tillförsäkras samma rättskapacitet som män, däribland samma rätt att ingå avtal, förvalta egendom och utöva sina rättsliga befogenheter. Artikel 3 i den afrikanska stadgan om mänskliga och folkens rättigheter föreskriver att alla människor har rätt till likhet inför lagen och till att åtnjuta lika rätt till lagens skydd. Artikel 3 i den amerikanska konventionen om de mänskliga rättigheterna inbegriper rätten att vara ett rättssubjekt (eng. juridical personality) och ha rättslig handlingsförmåga samt alla människors rätt att erkännas som person i lagens mening.
7. Konventionsstaterna måste göra en helhetsprövning av regelverken inom samtliga rättsområden för att säkerställa

att rätten till rättskapacitet för personer med funktionsnedsättning inte inskränks på ojämlika villkor. Historiskt har personer med funktionsnedsättning, på ett diskriminerande sätt, nekats sin rätt till rättskapacitet inom många områden. Det har skett genom olika former av ställföreträdande beslutsfattande, såsom förmyndarskap, förvaltare och lagstiftning om psykisk ohälsa som tillåter tvångsvård. Dessa sedvänjor måste avskaffas för att säkerställa att personer med funktionsnedsättning återfår full rättskapacitet på samma villkor som andra.

8. Artikel 12 i konventionen bekräftar att alla personer med funktionsnedsättning har fullständig rättskapacitet. Rättskapacitet har på ett fördomsfullt sätt nekats många grupper genom historien, däribland kvinnor (särskilt efter att de ingått äktenskap) och etniska minoriteter. Personer med funktionsnedsättning förblir dock den grupp vars rättskapacitet oftast nekas i rättssystem över hela världen. Rätten till likhet inför lagen innebär att rättskapacitet är ett universellt attribut inneboende i alla människor genom deras mänsklighet och måste upprätthållas för personer med funktionsnedsättning på samma villkor som för andra. Rättskapaciteten är oumbärlig för utövandet av medborgerliga, politiska, ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter. Den får särskild betydelse för personer med funktionsnedsättning när de ska fatta grundläggande beslut om sin hälsa, sin utbildning och sitt arbete. Att neka personer med funktionsnedsättning rättskapacitet har, i många fall, resulterat i att de har berövats många grundläggande rättigheter, till exempel rätten att rösta, rätten att ingå äktenskap och bilda familj, reproduktiva rättigheter, föräldrarättigheter, rätten att ge sitt samtycke till intima relationer och till medicinsk behandling och rätten till frihet.

9. Alla personer med funktionsnedsättning inklusive de med fysiska, psykiska, intellektuella och sensoriska funktionsnedsättningar kan drabbas av att nekas rättskapacitet och av ställföreträdande beslutsfattande. Personer med kognitiv eller psykosocial funktionsnedsättning har dock varit, och är fortfarande, oproportionerligt drabbade av olika former av ställföreträdande beslutsfattande och av att nekas rättskapacitet. Kommittén bekräftar åter att en persons funktionsnedsättning aldrig får utgöra skäl till att neka personen rättskapacitet eller någon annan av de rättigheter som föreskrivs i artikel 12. Alla sedvänjor som till syfte eller verkan kränker artikel 12 måste avskaffas för att säkerställa att personer med funktionsnedsättning återfår full rättskapacitet på samma villkor som andra.
10. Denna allmänna kommentar fokuserar främst på det normativa innehållet i artikel 12 och på konventionsstaternas åtaganden som uppstår ur denna. Kommittén kommer att fortsätta arbeta på detta område för att tillhandahålla ytterligare djupgående vägledning kring de rättigheter och åtaganden som härrör från artikel 12. Resultaten av arbetet kommer att presenteras i framtida sammanfattande slutsatser, allmänna kommentarer och i annat arbete.

Normativt innehåll

Artikel 12.1

11. Artikel 12.1 bekräftar att personer med funktionsnedsättning har rätt att erkännas som personer i lagens mening. Detta garanterar att alla människor respekteras som rättssubjekt, vilket

är en förutsättning för erkännandet av en persons rättskapacitet.

Artikel 12.2

- 12.** Artikel 12.2 erkänner att personer med funktionsnedsättning har rättskapacitet på samma villkor som andra i alla områden av livet. Rättskapacitet inbegriper både förmågan att vara rättighetsbärare och att ha rättslig handlingsförmåga. Att vara rättighetsbärare berättigar en person till fullt rättsligt skydd för sina rättigheter. Att ha rättslig handlingsförmåga innebär att en person kan inlåta sig i transaktioner, skapa, ändra eller avsluta rättsförhållanden. Rätten till erkännande som en person med rättslig handlingsförmåga föreskrivs i artikel 12.5 i konventionen. Denna beskriver konventionsstaternas åtagande att "vidta alla ändamålsenliga och effektiva åtgärder för att säkerställa lika rätt för personer med funktionsnedsättning att äga eller ärva egendom, ha kontrollen över sina egna ekonomiska angelägenheter och ha lika tillgång till banklån, hypotekslån och andra former av finansiella krediter och ska säkerställa att personer med funktionsnedsättning inte godtyckligt berövas sin egendom".
- 13.** Rättskapacitet och mental kapacitet är två skilda begrepp. Rättskapacitet är förmågan att inneha rättigheter och skyldigheter (vara en person i lagens mening) och att utöva dessa rättigheter och skyldigheter (rättshandlingsförmåga). Detta är nyckeln till att få tillträde och tillgång till ett meningsfullt deltagande i samhället. En persons mentala kapacitet däremot avser hens beslutsförmåga, vilken naturligtvis varierar från person till person. Den mentala kapaciteten för en given person kan också variera beroende på många faktorer, däribland miljöbetingade och sociala faktorer. Skillnaden mellan mental ka-

pacitet och rättskapacitet specificeras inte i rättsliga instrument som den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna (artikel 6), den internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter (artikel 16) och konventionen om avskaffande av all slags diskriminering av kvinnor (artikel 15). Dock klargör artikel 12 i konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning att "sinnessjukdom" och andra diskriminerande beteckningar inte är rättmätiga skäl till att neka någon rättskapacitet (vare sig som person i lagens mening eller i form av rättshandlingsförmåga). Enligt artikel 12 i konventionen får varken uppfattade eller faktiska brister i den mentala kapaciteten användas för att motivera att någon nekas rättskapacitet.

- 14.** Rättskapacitet är en inneboende rättighet som alla människor har, inklusive personer med funktionsnedsättning. Som det anges ovan består begreppet rättskapacitet av två led. Det första är rättskapaciteten att inneha rättigheter och erkännas som en person i lagens mening. Detta kan exempelvis innebära att få en födelseattest, att söka medicinsk hjälp, att registrera sig för att rösta eller ansöka om pass. Det andra är rättskapaciteten att handla utifrån dessa rättigheter och att handlingarna erkänns rättsligt. Det är detta led som ofta nekas eller inskränks för personer med funktionsnedsättning. Exempelvis kan det vara så att lagstiftningen tillåter personer med funktionsnedsättning att äga egendom, men samtidigt inte alltid respekterar de handlingar som utförs av personerna när det gäller att köpa och sälja egendom. Rättskapacitet innebär att alla människor, däribland personer med funktionsnedsättning, är personer i lagens mening och har rättshandlingsförmåga, helt enkelt för att de är människor. Därmed måste båda leden av rättskapacitet erkännas för att rätten till rättskapacitet ska uppfyllas; de kan inte åtskiljas. Begreppet mental kapacitet är högst kontrover-

siellt i sig självt. Mental kapacitet är inte ett objektivet, vetenskapligt och naturligt förekommande fenomen. Mental kapacitet betingas av sociala och politiska kontexter. Detsamma gäller för de vetenskapsgrenar, yrken och sedvänjor som spelar en dominerande roll i bedömningen av mental kapacitet.

- 15.** I de flesta av de rapporter från konventionsstater som kommittén hittills granskat, har begreppen mental kapacitet och rättskapacitet sammanflätats. Det innebär att när en person anses ha nedsatt beslutsförmåga avlägsnas hans rättskapacitet att fatta ett särskilt beslut. Beslutet fattas vanligen utifrån diagnosen av en funktionsnedsättning (medicinskt förhållningssätt) eller när en person fattar ett beslut som anses få negativa konsekvenser (konsekvensbaserat förhållningssätt) eller när en persons beslutsförmåga anses vara bristfällig (funktionsbaserat förhållningssätt). Det funktionsbaserade förhållningssättet försöker bedöma den mentala kapaciteten och neka rättskapacitet i enlighet med det. Bedömningen grundas ofta på huruvida en person kan förstå ett besluts karaktär och konsekvenserna av det och/eller huruvida hen kan använda eller väga den relevanta informationen. Detta förhållningssätt är felaktigt, främst av två skäl: a) det tillämpas diskriminerande mot personer med funktionsnedsättning; b) det antar sig kunna korrekt bedöma hur det mänskliga medvetandet fungerar och om personen inte klarar bedömningen nekas hen en grundläggande mänsklig rättighet - rätten till likhet inför lagen. Med alla dessa förhållningssätt ses en persons funktionsnedsättning och/eller beslutsförmåga som rättmätig grund för att neka hen rättskapacitet och sänka hans status som en person i lagens mening. Artikel 12 tillåter inte en sådan diskriminerande förvägran av rättskapacitet, utan kräver snarare att personerna ska få stöd i sitt utövande av rättskapacitet.

Artikel 12.3

16. Artikel 12.3 erkänner att konventionsstaterna är skyldiga att ge personer med funktionsnedsättning tillgång till stöd för att utöva sin rättskapacitet. Konventionsstaterna måste avhålla sig från att neka personer med funktionsnedsättning deras rättskapacitet. I stället ska staterna ge personer med funktionsnedsättning tillträde och tillgång till det stöd de behöver för att göra det möjligt för dem att fatta beslut som har rättsverkan.
17. Det stöd som en person får i utövandet av sin rättskapacitet måste respektera hens rättigheter, vilja och önskemål. Stödet bör aldrig innebära ett ställföreträdande beslutsfattande. Artikel 12.3 specificerar inte vilken form stödet bör anta. "Stöd" är ett vitt begrepp som omfattar både informella och formella stöduppbygg, av olika slag och intensitet. Exempelvis kan personer med funktionsnedsättning välja en eller flera betrodda stödpersoner som hjälper dem att utöva sin rättskapacitet vid olika slags beslut. De kan också påkalla andra former av stöd, såsom kamratstöd, en person eller organisation till stöd för utövandet av rättskapacitet (däribland stöd för att kunna föra sin egen talan) eller hjälp med kommunikation. Stöd till personer med funktionsnedsättning i utövandet av deras rättskapacitet kan inbegripa åtgärder som är kopplade till universell utformning och tillgänglighet. Det kan till exempel vara att kräva att privata och offentliga aktörer, såsom banker och finansinstitut, erbjuder information i begriplig form eller erbjuder professionell teckenspråkstolkning. Detta ska göra det möjligt för personer med funktionsnedsättning att utföra de rättsliga handlingar som krävs för att öppna ett bankkonto, ingå avtal eller utföra andra transaktioner. Stödet kan även utgöras av utveckling och erkännande av olika icke-konventionella metoder för kommunikation, särskilt för dem som använder icke-verbala

kommunikationsformer för att uttrycka sin vilja och sina önskemål. En viktig form av stöd för många personer med funktionsnedsättning handlar om möjligheten att planera i förväg och ge direktiv, så att personens vilja och önskemål kan följas även i perioder då personen inte är i stånd att kommunicera dem. Alla personer med funktionsnedsättning har rätt att förhandsplanera och bör ges möjlighet att göra det på samma villkor som andra. Konventionsstaterna kan tillhandahålla olika former av verktyg för förhandsplanering för att tillgodose olika preferenser, men alla alternativ bör vara icke-diskriminerande. När en person önskar stöd för att planera eller slutföra planering bör hen erbjudas det. Tidpunkten för när ett förhandsdirektiv träder i kraft (och upphör att gälla) bör bestämmas av personen och bör stå i direktivtexten. Direktivtexten bör inte grundas på en bedömning av att personen saknar mental kapacitet.

- 18.** Formen och intensiteten av stödet som ges kommer att variera påtagligt från person till person på grund av mångfalden bland personer med funktionsnedsättning. Detta är i enlighet med artikel 3 d, som anger "respekt för olikheter och acceptering av personer med funktionsnedsättning som en del av den mänskliga mångfalden och mänskligheten" som en allmän princip i konventionen. Det individuella självbestämmandet och kapaciteten att fatta beslut måste alltid respekteras för personer med funktionsnedsättning, även i krissituationer.
- 19.** En del personer med funktionsnedsättning eftersträvar endast erkännande av sin rätt till rättskapacitet på samma villkor som andra, som föreskrivs i artikel 12.2 av konventionen. Däremot önskar en del att inte utöva sin rätt till stöd som föreskrivs i artikel 12.3.

Artikel 12.4

- 20.** Artikel 12.4 anger huvuddragen i de garantier som måste finnas i ett stödsystem för utövande av rättskapacitet. Artikel 12.4 måste läsas tillsammans med resten av artikel 12 och hela konventionen. Den kräver att konventionsstaterna upprättar ändamålsenliga och verksamma garantier för utövandet av rättskapacitet. Det främsta syftet med dessa garantier måste vara att säkerställa respekten för personens rättigheter, vilja och önskemål. För att uppnå detta måste garantierna erbjuda personer med funktionsnedsättning skydd från övergrepp på samma villkor som andra.
- 21.** När det, trots ansevärd försök, inte är möjligt att fastställa individens vilja och önskemål, måste den "bästa tolkningen av vilja och önskemål" ersätta ett fastställande av "individens bästa". Detta respekterar individens rättigheter, vilja och önskemål, i enlighet med artikel 12.4. Principen om "individens bästa" är inte en garanti som följer artikel 12 i förhållande till vuxna. Paradigmet "vilja och önskemål" måste ersätta paradigmet om "individens bästa" för att säkerställa att personer med funktionsnedsättning åtnjuter rätten till rättskapacitet på samma villkor som andra.
- 22.** Alla människor riskerar att utsättas för så kallad otillbörlig inverkan, men denna risk kan förvärras för personer som förlitar sig på andras stöd för att fatta beslut. Otillbörlig påverkan kännetecknas förekomma när kvalitén av samspelet mellan stödpersonen och personen som får stöd inbegriper tecken på rädsla, aggression, hot, bedrägeri eller manipulation. Garantierna för utövande av rättskapacitet måste inkludera skydd mot sådan otillbörlig påverkan. Skyddet måste dock respek-

tera personens rättigheter, vilja och önskemål, däribland rätten att ta risker och att göra misstag.

Artikel 12.5

- 23.** Artikel 12.5 kräver att konventionsstaterna vidtar åtgärder såsom lagstiftningsåtgärder, administrativa, rättsliga och andra praktiska åtgärder för att säkerställa att personer med funktionsnedsättning har samma rättigheter som andra när det gäller finansiella och ekonomiska angelägenheter. Möjlighet att få finanser och egendom har traditionellt nekats personer med funktionsnedsättning, grundat på den medicinska modellen för funktionshinder. Detta förhållningssätt, att förneka personer med funktionsnedsättning rättskapacitet för finansieringen, måste ersättas med stöd för att utöva rättskapacitet, i enlighet med artikel 12.3. På samma sätt som kön inte får användas som grund för diskriminering på områden som rör ekonomi och egendom¹, får inte heller funktionsnedsättning göra det.

¹Se Konvention om avskaffande av all slags diskriminering av kvinnor, artikel 13 b.

Konventionsstaternas åtaganden

- 24.** Konventionsstaterna är skyldiga att respektera, skydda och uppfylla rätten till likhet inför lagen för personer med funktionsnedsättning. I detta hänseende bör konventionsstaterna avhålla sig från all verksamhet som berövar personer med funktionsnedsättning rätten till likhet inför lagen. Konventionsstaterna bör vidta åtgärder för att förhindra att icke-statliga aktörer och privatpersoner på något sätt förhindrar personer med funktionsnedsättning att utöva och åtnjuta sina mänskliga rättigheter, däribland rätten till rättskapacitet. Ett av syftena med att ge stöd i utövandet av rättskapacitet är att bygga upp självförtroende och färdigheter hos personer med funktionsnedsättning. Tanken är att de i framtiden, om de så önskar, kan utöva sin rättskapacitet med mindre stöd. Konventionsstaterna är också skyldiga att erbjuda utbildning för personer som mottar stöd, så att de själva kan avgöra när de behöver mindre stöd eller när de inte längre behöver stöd i utövandet av sin rättskapacitet.
- 25.** För att fullt ut erkänna "universell rättskapacitet", varigenom alla människor oberoende av funktionsnedsättning eller beslutsförmåga har en inneboende rättskapacitet, måste konventionsstater avskaffa förvägran av rättskapacitet på grund av funktionsnedsättning som till syfte eller verkan är diskriminerande.²

²Se Konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning, artikel 2 tillsammans med artikel 5.

- 26.** I sina sammanfattande slutsatser om konventionsstaternas inledande rapporter om artikel 12, har kommittén för rättigheter för personer med funktionsnedsättning konstaterat flera gånger att konventionsstaterna måste "ompröva lagarna som tillåter förmynderskap och förvaltarskap och vidta åtgärder för att utarbeta lagar och riktlinjer för att ersätta system för ställföreträdande beslutsfattande med beslutsfattande med stöd, som respekterar personens självbestämmande, vilja och önskemål".
- 27.** System för ställföreträdande beslutsfattande kan anta många olika former, däribland fullständigt förmynderskap, rättsliga förbud och partiellt förmyndarskap. Dessa system har vissa gemensamma egenskaper; de kan definieras som system där: i) en person berövas rättskapacitet, även om det bara gäller ett enskilt beslut, ii) en ställföreträdande beslutsfattare kan utses av någon annan än den berörda personen och detta kan göras mot hens vilja, och iii) alla beslut som fattas av en ställföreträdande beslutsfattare grundas på vad som tros vara, objektivt sett "det bästa" för den berörda personen, snarare än att grundas på personens egen vilja och egna önskemål.
- 28.** Konventionsstaternas åtagande att ersätta system för ställföreträdande beslutsfattande med beslutsfattande med stöd, kräver både avskaffande av gamla system för ställföreträdande beslutsfattande och utveckling av nya alternativ. Utveckling av system för beslutsfattande med stöd som sker parallellt med upprätthållande av system för ställföreträdande beslutsfattande är inte tillräckligt för att uppfylla artikel 12 i konventionen.
- 29.** System för beslutsfattande med stöd omfattar olika stödalternativ som ger företräde för personens vilja och önskemål och

respekterar mänskliga rättighetsnormer. Systemet bör erbjuda skydd för alla rättigheter, däribland rätt till självbestämmande (rätt till rättskapacitet, rätt till likhet inför lagen, rätt att välja var man vill leva etc.) samt rätt att inte utsättas för övergrepp eller misshandel (rätt till liv, rätt till fysisk integritet etc.). Vidare bör system för beslutsfattande med stöd inte överdrivet styra livet för personer med funktionsnedsättning. Program för beslutsfattande med stöd kan anta många former, men bör alltid omfatta vissa huvudvillkor för att säkerställa uppfyllande av artikel 12 i konventionen, inklusive följande:

- a)** Beslutsfattande med stöd måste finnas åtkomligt för alla. En persons grad av stödbehov bör inte vara ett hinder för att få stöd i beslutsfattande, särskilt inte när stödbehovet är högt.
- b)** Alla former av stöd i utövande av rättskapacitet, inklusive mer intensiva former av stöd, måste grundas på personens vilja och önskemål. Det får inte baseras på vad som objektivt uppfattas vara det bästa för personen.
- c)** En persons kommunikationsform får inte vara ett hinder för att få stöd i beslutsfattande, inte ens när denna kommunikation är okonventionell eller bara förstås av ett fåtal människor.
- d)** Ett rättsligt erkännande av den eller de stödpersoner som formellt väljs av en person måste finnas åtkomligt och tillgängligt. Konventionsstaterna är skyldiga att göra det lättare för personer att hitta stöd, särskilt för personer som är isolerade och kanske inte har tillträde och tillgång till naturligt förekommande stöd i samhället. Stödsystemet måste inbegripa en mekanism för tredje part att bestyrka en stödpersons identitet, såväl som en mekanism för tredje part att bestrida en stödpersons handlingar, om den tror att stödpersonen inte handlar i enlighet med den berörda

personens vilja och önskemål.

- e) För att efterleva förutsättningen i artikel 12.3 av konventionen, enligt vilken konventionsstaterna ska vidta åtgärder för att erbjuda det åtkomliga stödet som behövs, ska konventionsstaterna säkerställa att stöd för personer med funktionsnedsättning är åtkomligt och erbjuds till nominell kostnad eller gratis samt att bristande ekonomiska resurser inte är ett hinder för att få stöd i utövandet av rättskapacitet.
  - f) Stöd i beslutsfattande får inte användas som rättfärdigande för att inskränka andra grundläggande rättigheter för personer med funktionsnedsättning, i synnerhet rätten att rösta, rätten att ingå äktenskap eller partnerskap och bilda familj, reproduktiva rättigheter, föräldrarättigheter, rätten att ge sitt samtycke till intima relationer och medicinsk behandling, eller rätten till frihet.
  - g) Personen måste ha rätt att avböja stöd och att när som helst avsluta eller ändra stödförhållandet.
  - h) Garantier måste upprättas för alla processer som är kopplade till rättskapacitet och stöd i utövande av rättskapacitet. Målet med garantierna är att säkerställa att personens vilja och önskemål respekteras.
  - i) Tillhandahållande av stöd i utövande av rättskapacitet bör inte vara avhängigt bedömningar av mental kapacitet. Nya icke-diskriminerande indikatorer för stödbehov behövs för tillhandahållande av stöd i utövande av rättskapacitet.
- 30.** Rätten till likhet inför lagen har länge erkänts som en medborgerlig och politisk rättighet, med rötter i den internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter. Vid ratifikation blir medborgerliga och politiska rättigheter direkt bindande och konventionsstaterna ska vidta åtgärder för

att omedelbart förverkliga dessa rättigheter. Därmed börjar även rättigheterna som föreskrivs i artikel 12 att gälla i samband med ratificeringen och ska också de omedelbart förverkligas. Konventionsstaternas skyldighet att erbjuda tillträde och tillgång till stöd i utövandet av rättskapacitet (som föreskrivs i artikel 12.3) innebär ett åtagande att uppfylla den medborgarligena och politiska rätten till likhet inför lagen. "Gradvist förverkligande" (artikel 4.2) gäller inte bestämmelserna i artikel 12. Efter att ha ratificerat konventionen måste konventionsstaterna omedelbart börja vidta åtgärder för förverkligandet av de rättigheter som föreskrivs i artikel 12. Dessa åtgärder måste vara genomtänkta och välplanerade och inbegripa samråd med och meningsfullt deltagande av personer med funktionsnedsättning och deras organisationer.

Förhållande till andra bestämmelser i konventionen

- 31.** Erkännande av rättskapacitet är ofrånkomligt sammankopplat med åtnjutande av många andra mänskliga rättigheter som föreskrivs i konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning. Dessa rättigheter inkluderar (men är inte begränsade till) följande: rätten till tillgång till rättssystemet (artikel 13); rätten att inte ofrivilligt kvarhållas vid en psykiatrisk vårdinrättning och att inte tvingas genomgå psykiatrisk behandling (artikel 14); rätten till respekt för sin fysiska och psykiska integritet (artikel 17); rätten till fri rörlighet och ett medborgarskap (artikel 18); rätten att välja var och med vem man vill leva (artikel 19); rätten till yttrandefrihet (artikel 21);

rätten att ingå äktenskap och bilda familj (artikel 23); rätten att ge sitt samtycke till medicinsk behandling (artikel 25); och rätten att rösta och kandidera i val (artikel 29). Om en person inte erkänns som en person i lagens mening begränsas påtagligt förmågan att hävda, utöva och genomdriva dessa rättigheter och många andra rättigheter som föreskrivs i konventionen

Artikel 5: Jämlikhet och icke-diskriminering

- 32.** För att uppnå likhet inför lagen får rättskapacitet inte nekas på ett diskriminerande sätt. Artikel 5 i konventionen garanterar alla människor likhet inför och enligt lagen samt rätten till lika skydd enligt lagen. Artikeln förbjuder uttryckligen all diskriminering på grund av funktionsnedsättning. Diskriminering på grund av funktionsnedsättning definieras i artikel 2 i konventionen som "varje åtskillnad, undantag eller inskränkning på grund av funktionsnedsättning som har till syfte eller verkan att inskränka eller omintetgöra erkännande, åtnjutande eller utövande på samma villkor som andra av alla mänskliga rättigheter och grundläggande friheter". Förvägran av rättskapacitet som till syfte eller verkan ingriper i rätten till likhet inför lagen för personer med funktionsnedsättning är en kränkning av artiklarna 5 och 12 i konventionen. Konventionsstaterna kan inskränka en persons rättskapacitet på grund av vissa omständigheter, såsom personlig konkurs eller en brottmålsdom. Rätten till likhet inför lagen och till att slippa utsättas för diskriminering kräver dock att när konventionsstaterna nekar rättskapacitet, måste det ske på samma grund för alla personer. Förvägran av rättskapacitet får inte grundas på någon personlig egenskap, såsom kön, ras eller funktionsnedsättning. Förvägrandet får inte heller till syfte eller verkan innebära att personen behandlas annorlunda.

- 33.** Rätten att slippa utsättas för diskriminering i erkännandet av rättskapacitet återupprättar självbestämmande och respekterar personens människovärde i enlighet med principerna i artikel 3 a i konventionen. Frihet att göra sina egna val kräver oftast rättskapacitet. Att ens egna beslut respekteras rättsligt är en form av makt som följer med oberoende och självbestämmande. Behovet av stöd och skälig anpassning vid beslutsfattande ska inte användas för att ifrågasätta en persons rättskapacitet. Respekt för olikheter och acceptering av personer med funktionsnedsättning som del av den mänskliga mångfalden och mänskligheten (artikel 3 d) är oförenlig med att bevilja rättskapacitet på assimilationistisk grund.
- 34.** Icke-diskriminering inbegriper rätten till skälig anpassning i utövandet av rättskapacitet (artikel 5.3). Skälig anpassning definieras i artikel 2 i konventionen som "nödvändiga och ändamålsenliga ändringar och anpassningar, som inte innebär en oproportionerlig eller omotiverad börda när så behövs i ett enskilt fall för att säkerställa att personer med funktionsnedsättning på samma villkor som andra kan åtnjuta eller utöva alla mänskliga rättigheter och grundläggande friheter". Rätten till skälig anpassning i utövandet av rättskapacitet är åtskild från rätten till stöd i utövande av rättskapacitet och fungerar som ett komplement till denna. Konventionsstaterna ska utföra alla nödvändiga ändringar eller anpassningar för att göra det möjligt för personer med funktionsnedsättning att utöva sin rättskapacitet, om det inte innebär en oproportionerlig eller omotiverad börda. Sådana ändringar eller anpassningar kan inkludera, men är inte begränsade till, tillgänglighet till väsentliga byggnader såsom domstolar, banker, socialtjänstkontor och vallokaler, tillgänglig information om beslut som har rättslig verkan, samt personlig assistans. Rätten till stöd i utövandet av rättskapacitet ska inte inskränkas av yrkande om

oproportionerlig eller orimlig börda. Konventionsstaten har en absolut skyldighet att erbjuda tillgänglighet till stöd i utövandet av rättskapacitet.

Artikel 6: Kvinnor med funktionsnedsättning

- 35.** 35. Artikel 15 i konventionen om avskaffande av all slags diskriminering av kvinnor föreskriver kvinnor samma rättsliga befogenheter som män och bekräftar därmed att erkännande av rättskapacitet är oumbärligt för likhet inför lagen: "Konventionsstaterna skall på det civilrättsliga området tillförsäkra kvinnor samma rättsliga befogenheter som män och samma möjligheter att utöva dessa befogenheter. De skall särskilt ge kvinnor samma rätt att ingå avtal och förvalta egendom samt lika behandling under hela förfarandet inför domstol" (artikel 15.2). Denna bestämmelse gäller alla kvinnor, inklusive kvinnor med funktionsnedsättning. Konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning erkänner att kvinnor med funktionsnedsättning kan utsättas för flerfaldiga och intersektionella former av diskriminering, grundade på både kön och funktionsnedsättning. Exempelvis utsätts kvinnor med funktionsnedsättning för tvångssterilisering i hög grad och nekas ofta kontroll över sin reproduktiva hälsa och sitt beslutsfattande under antagandet att de inte är kapabla att ge sitt samtycke till sex. I vissa jurisdiktioner tilldelas kvinnor ställföreträdande beslutsfattare i högre grad än män. Därför är det särskilt viktigt att åter bekräfta att kvinnor med funktionsnedsättnings rättskapacitet ska erkännas på samma villkor som för män.

Artikel 7: Barn med funktionsnedsättning

- 36.** Artikel 12 i konventionen skyddar alla människors likhet inför lagen, oavsett ålder. Samtidigt erkänner artikel 7 i konventionen den fortlöpande utvecklingen hos barn och kräver att "i alla åtgärder som rör barn med funktionsnedsättning ska barnets bästa komma i främsta rummet" (artikel 7.2). Den säger även att "deras åsikter ska tillmätas betydelse i förhållande till deras ålder och mognad" (artikel 7.3). För att uppfylla artikel 12 måste konventionsstaterna pröva sina lagar för att säkerställa att barn med funktionsnedsättnings vilja och önskemål respekteras på samma villkor som andra barn.

Artikel 9: Tillgänglighet

- 37.** De rättigheter som föreskrivs i artikel 12 är nära förbundna med konventionsstaternas åtaganden gällande tillgänglighet (artikel 9). Det hänger ihop med att rätten till likhet inför lagen är nödvändig för att göra det möjligt för personer med funktionsnedsättning att leva oberoende och att fullt ut delta på alla livets områden. Artikel 9 kräver att hinder till anläggningar och tjänster som är tillgängliga för eller erbjuds allmänheten identifieras och undanröjs. Bristande tillgänglighet till information och kommunikation samt otillgänglig service kan i praktiken utgöra hinder för förverkligandet av rättskapacitet för en del personer med funktionsnedsättning. Därför måste konventionsstaterna göra alla förfaranden för utövande av rättskapacitet fullt tillgängliga, liksom all information och kommunikation som gäller dem. Konventionsstaterna måste ompröva sina lagar och sedvänjor för att säkerställa att rätten till rättskapacitet och tillgänglighet förverkligas

Artikel 13: Tillgång till rättssystemet

- 38.** Konventionsstaterna har en skyldighet att säkerställa att personer med funktionsnedsättning har tillgänglighet till rättssystemet på samma villkor som andra. Erkännandet av rätten till rättskapacitet är oumbärligt för tillträde och tillgång till rättssystemet i många avseenden. För att kunna hävda fullgörandet av sina rättigheter och skyldigheter på samma villkor som andra, måste personer med funktionsnedsättning erkännas som personer i lagens mening med lika ställning i domstolar och tribunaler. Konventionsstaterna måste också säkerställa att personer med funktionsnedsättning har tillgänglighet till rättsligt ombud på samma villkor som andra. Detta har identifierats som ett problem i många jurisdiktioner och måste åtgärdas. Bland annat måste man säkerställa att personer som upplever att någon ingriper i deras rätt till rättskapacitet har möjlighet att bestrida detta - själv eller genom rättsligt ombud - och att försvara sina rättigheter i domstol. Personer med funktionsnedsättning har ofta stängts ute från nyckelroller i rättssystemet, som advokater, domare, vittnen eller jurymedlemmar.
- 39.** Poliser, socialarbetare och andra yrkesgrupper som har direkt kontakt med personer med funktionsnedsättning måste utbildas att fullt ut erkänna dem som personer i lagens mening. De måste fästa lika stor vikt vid klagomål och utsagor från personer med funktionsnedsättning som de skulle från personer utan funktionsnedsättning. Detta innebär utbildning och insatser för ökat medvetande inom dessa viktiga yrken. Personer med funktionsnedsättning måste också tillerkännas rättskapacitet att lämna vittnesmål på samma villkor som andra. Artikel 12 i konventionen garanterar stöd i utövandet av rättskapacitet, däribland det att avlägga vittnesmål i domstolsprocesser, ad-

ministrativa processer och andra rättsliga processer. Sådant stöd kan anta olika former, däribland erkännande av olika kommunikationsmetoder, tillåtande av vittnesförhör via video i särskilda situationer, anpassning av processen, erbjudande av professionella teckenspråkstolkar och andra hjälpformer. Domarkåren måste också vara utbildad och medvetandegjord om sin skyldighet att respektera rätten till rättskapacitet för personer med funktionsnedsättning.

Artiklarna 14 och 25: Frihet, säkerhet och samtyckte

- 40.** Att respektera rätten till rättskapacitet för personer med funktionsnedsättning på samma villkor som för andra innebär att respektera deras rätt till frihet och personlig säkerhet. Det är ett fortgående problem att personer med funktionsnedsättning nekas rättskapacitet och hålls kvar vid institutioner mot sin vilja, antingen helt utan samtycke eller med samtycke av en ställföreträdande beslutsfattare. Denna sedvänja utgör godtyckligt frihetsberövande och kränker artiklarna 12 och 14 i konventionen. Konventionsstaterna måste avhålla sig från sådana sedvänjor och upprätta en mekanism för att ompröva fall där personer med funktionsnedsättning har placerats i ett boende utan sitt specifika samtycke.
- 41.** Rätten att åtnjuta bästa möjliga hälsa (artikel 25) innebär rätten till hälso- och sjukvård med personens fria och informerade samtycke. Konventionsstaterna är skyldiga att kräva att all hälso- och sjukvårdspersonal (däribland personal inom mentalvården) får fritt och informerat samtycke från personer med funktionsnedsättning före all eventuell behandling. I kombination med rätten till rättskapacitet på samma villkor som andra innebär artikel 25 att medlemsstaterna har en skyldighet att inte tillåta att ställföreträdande beslutsfattare ger samtycke i

stället för personen med funktionsnedsättning. All hälso- och sjukvårdspersonal bör säkerställa tillbörligt samråd som direkt involverar personen med funktionsnedsättning. Personalen bör också säkerställa, enligt bästa förmåga, att assistenter eller stödpersoner inte ersätter eller har otillbörlig inverkan på de beslut som fattas av personer med funktionsnedsättning.

Artiklar 15, 16 och 17: Respekt för personlig integritet och rätt att inte utsättas för tortyr, våld, utnyttjande och övergrepp

- 42.** Som kommittén har fastställt i flera sammanfattande slutsatser, är tvångsbehandling utförd av mentalvårdspersonal och annan hälso- och sjukvårdspersonal en kränkning av rätten till likhet inför lagen och rätten till personlig integritet (artikel 17), rätten att inte utsättas för tortyr (artikel 15), och rätten att inte utsättas för våld, utnyttjande och övergrepp (artikel 16). Tvångsbehandling innebär att man nekar en person hans rättsskapacitet, i form av rätten att själv välja medicinsk behandling. Den är därmed en kränkning av artikel 12 i konventionen. I stället för denna sedvänja måste konventionsstaterna alltid respektera rätten till rättsskapacitet för personer med funktionsnedsättning, även i krissituationer. Det betyder att de måste säkerställa att personen får korrekt och tillgänglig information om servicealternativ och att icke-medicinska metoder görs åtkomliga. De måste även erbjuda tillträde och tillgång till oberoende stöd. Konventionsstaterna har en skyldighet att erbjuda tillträde och tillgång till stöd för beslut om psykiatrisk och annan medicinsk behandling. Tvångsbehandling är ett särskilt problem för personer med psykosociala, intellektuella eller andra kognitiva funktionsnedsättningar. Konventionsstaterna måste avskaffa riktlinjer och lagstiftade bestämmelser som tillåter eller medför tvångsbehandling. Det är en fortgående kränkning

som förekommer i psykiatrilagstiftning runtom i världen, trots empiriska belegg som påvisar dess bristande effektivitet och trots synpunkter från personer som får psykiatrisk vård och upplevt djup smärta och trauma till följd av tvångsbehandling. Kommittén rekommenderar att konventionsstaterna säkerställer att beslut som gäller en persons fysiska eller psykiska integritet endast kan fattas med den berörda personens fria och informerade samtycke.

Artikel 18: Medborgarskap

- 43.** Som en del i rätten att överallt erkännas som en person i lagens mening har personer med funktionsnedsättning rätt till ett namn och till att registreras efter födseln (artikel 18.2). Konventionsstaterna måste vidta nödvändiga åtgärder för att säkerställa att barn med funktionsnedsättning registreras vid födseln. Denna rätt föreskrivs i konventionen om barnets rättigheter (artikel 7). Sannolikheten att barn med funktionsnedsättning inte registreras är oproportionerligt hög jämfört med andra barn. Detta förvägrar dem inte bara medborgarskap, utan även tillträde och tillgång till hälso- och sjukvård och utbildning, och kan till och med leda till deras död. Och eftersom det inte finns några offentliga register om deras existens, kan deras död vållas med relativ straffrihet.

Artikel 19: Rätt att leva självständigt och att delta i samhället

- 44.** För att fullt ut förverkliga de rättigheter som föreskrivs i artikel 12 är det absolut nödvändigt att personer med funktionsnedsättning har möjlighet att utveckla och uttrycka sin vilja och sina önskemål, för att kunna utöva sin rättskapacitet på samma villkor som andra. Detta innebär att personer med funktion-

snedsetting måste ha möjlighet att leva oberoende i samhället, att göra egna val och ha kontroll över sitt vardagsliv på samma villkor som andra, såsom föreskrivs i artikel 19.

- 45.** När artikel 12.3 tolkas i ljuset av rätten att leva i samhället (artikel 19), innebär det att staten bör tillhandahålla stöd i utövande av rättskapacitet genom en modell inriktad på personens närsamhälle. Konventionsstaterna måste erkänna att personens närsamhällen är tillgångar och parter i processen att förstå vilka slags stöd som behövs i utövandet av rättskapacitet, däribland ökad medvetenhet om olika stödalternativ. Konventionsstaterna måste erkänna att en nyckel till beslutsfattande med stöd utgörs av de sociala nätverk personer med funktionsnedsättning har, samt det naturligt förekommande samhällsstödet (inklusive vänner, familj och skolor). Ett sådant erkännande är förenligt med konventionens tonvikt på att personer med funktionsnedsättning till fullo ska inkluderas och kunna delta i samhället.
- 46.** Segregering av personer med funktionsnedsättning på institutioner fortsätter att vara ett genomgripande och försåtligt problem som kränker ett antal av de rättigheter som garanteras i konventionen. Problemet förvärras av det utbredda förvägranget av rättskapacitet för personer med funktionsnedsättning, vilket tillåter andra att ge samtycke till att dessa personer placeras på institutioner. Det är också vanligt förekommande att institutionscheferna övertar de boendes rättskapacitet. Detta lägger all makt och kontroll över personen i institutionens händer. För att uppfylla konventionen och respektera de mänskliga rättigheterna för personer med funktionsnedsättning måste konventionsstaterna åstadkomma en total avinstitutionalisering. Vidare måste rättskapacitet återupprättas för alla personer med funktionsnedsättning, så att de har möjlighet att

välja var och med vem de vill leva (artikel 19). En persons val om var och med vem hen vill leva bör inte påverka hens rättighet att få stöd i utövandet av sin rättskapacitet.

Artikel 22: Privatlivet

47. System för ställföreträdande beslutsfattande är oförenliga med artikel 12 i konventionen. Utöver det kan sådana system potentiellt kränka rätten till privatliv för personer med funktionsnedsättning, eftersom ställföreträdande beslutsfattare vanligen får tillgång till en stor mängd personlig och annan information om personen. När konventionsstaterna upprättar system för stöd i beslutsfattande och utövande av rättskapacitet måste de säkerställa att de som erbjuder stödet fullt ut respekterar rätten till privatliv för personer med funktionsnedsättning.

Artikel 29: Politiskt deltagande

48. Förvägran eller inskränkning av rättskapacitet har använts för att neka vissa personer med funktionsnedsättning politiskt deltagande, särskilt rätten att rösta. För att fullt ut förverkliga ett jämlikt erkännande av rättskapacitet på alla livets områden, är det viktigt att erkänna rättskapaciteten för personer med funktionsnedsättning i det offentliga och politiska livet (artikel 29). Detta innebär att beslutsförmågan inte kan rättfärdiga att personer med funktionsnedsättning på något sätt utestängs från att utöva sina politiska rättigheter, däribland rätten att rösta, rätten att kandidera i val eller rätten att vara jurymedlem.
49. Konventionsstaterna har en skyldighet att skydda och främja rätten för personer med funktionsnedsättning att få tillträde och tillgång till det stöd de önskar för att kunna rösta i slutna

omröstningar, val och folkomröstningar utan diskriminering. Kommittén rekommenderar också att konventionsstaterna garanterar rätten för personer med funktionsnedsättning att kandidera i val, att inneha ämbeten samt att utföra alla offentliga funktioner på alla offentliga nivåer, med skälig anpassning och stöd, när så önskas, som en del av personernas utövande av sin rättskapacitet.

Genomförande på nationell nivå

- 50.** Mot bakgrund av det normativa innehåll och de åtaganden som anges i punkt 11–49, bör konventionsstaterna vidta följande åtgärder för att säkerställa ett fullständigt genomförande av artikel 12 i konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning:
  - a)** Erkänna personer med funktionsnedsättning som personer i lagens mening, med rättskapacitet på alla livets områden, på samma villkor som andra. Detta förutsätter att staterna avskaffar system för ställföreträdande beslutsfattande och mekanismer som nekar personer med funktionsnedsättning rättskapacitet och som till syfte eller verkan diskriminerar dessa personer. Kommittén rekommenderar konventionsstaterna att skapa juridiska formuleringar som skyddar rätten till rättskapacitet på samma villkor för alla.
  - b)** Upprätta, erkänna och erbjuda personer med funktionsnedsättning möjlighet till ett brett urval av stöd i utövandet av deras rättskapacitet. Garantier för sådant stöd måste vara grundade på respekten för rättigheter för per-

soner med funktionsnedsättning och deras vilja och önskemål. Stödet bör uppfylla de kriterier som anges i punkt 29 i detta dokument, om konventionsstaternas åtagande att uppfylla konventionens artikel 12.3.

- c) Ha nära samråd med och aktivt involvera personer med funktionsnedsättning, däribland barn med funktionsnedsättning, genom de organisationer som företräder dem, i utvecklingen och genomförandet av lagstiftning, riktlinjer och andra beslutfattningsprocesser som verkställer artikel 12.

- 51.** Kommittén uppmuntrar konventionsstaterna att bedriva eller avsätta resurser till forskning om och utveckling av rutiner för hur man på bästa sätt ger personer med funktionsnedsättning samma rätt som andra till erkännande av rättskapacitet samt stöd i utövandet av denna.
- 52.** Konventionsstaterna uppmuntras att utveckla effektiva mekanismer för att bekämpa ställföreträdande beslutsfattande, både det som sker formellt och det som sker informellt. I detta syfte uppmanar kommittén konventionsstaterna att säkerställa att personer med funktionsnedsättning har möjlighet att göra meningsfulla val i sitt liv och utveckla sin personlighet, som ett stöd i utövandet av deras rättskapacitet. Detta inbegriper, men är inte begränsat till, möjligheter att bygga sociala nätverk, möjligheter att arbeta och försörja sig på lika villkor som andra, fler möjligheter att välja var man vill bo samt inkludering i utbildning på alla nivåer.

